

یک سند موسیقایی از دارالفنون

تاریخچه‌ی شعبه‌ی موزیک دارالفنون

دارالفنون که نتیجه‌ی آشنایی ما با تمدن مغرب‌زمین بود، بیست سال پیش از دارالفنون ژاپن و سه سال پس از گشایش دارالفنون عثمانی در روز یکشنبه پنجم ربیع‌الاول سال ۱۲۶۸ ق. / ۱۸۵۲ م. سیزده روز پیش از کشته شدن بانی آن افتتاح شد.^۲

در مجلد سوم مرآت‌البلدان نوشته‌ی محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، شرح افتتاح دارالفنون چنین درج شده است: «روز یکشنبه پنجم ربیع‌الاول ۱۲۶۸ ق. یک‌صد نفر از اولادان شاهزادگان و امراء و رجال دولت که برای تحصیل در مدرسه‌ی مبارکه دارالفنون منتخب شده بودند، به‌توسط میرزا محمدخان وزیر دول خارجه شرف‌اندوز خاک پای مبارک شده بعد از آن به مدرسه‌ی مبارکه آمده، به‌میمنت شروع به تحصیل کردند و در این روز دارالفنون افتتاح یافت و حسب‌الرسم تشریفات معمول به عمل آمده؛ و ابتدا علمی که شروع شد، مشق پیاده نظام و مشق توپ‌خانه و مشق سواره و طب و جراحی و علم دواسازی و علم معدن بود و مقرر شد هر دسته لباس مخصوص بپوشند که فقط از وضع لباس شغل هریک معلوم شود و قرار دادند مترجمین از برای مدرسه تعیین کنند و از آن

روز علوم جدید و انکشافات نافع‌ی ملل که در چند مائده به زحمت بسیار و مشقت بی‌شمار حاصل شده بود در این مملکت شروع به انتشار شود.^۳»

این مدرسه که حکم دانشگاه آن زمان را داشت؛ اولین مرکز دانش‌اندوزی جدید بود که بعدها گسترش یافت و شعب مختلفی به آن افزوده شد. چهار سال پس از تأسیس مدرسه، دو نفر به نام‌های بوسکه (Bousquet) و معاونش رویون (Rouillon) که عضو هیأت نظامی فرانسه بودند؛ به منظور سر و سامان دادن موسیقی نظامی به ایران اعزام شدند. آن دو یک دسته‌ی موزیک به شیوه‌ی متداول سال ۱۸۵۵ م. فرانسه برای دربار سلطنتی ایران ترتیب دادند. بوسکه سال ۱۲۷۳ ق. / ۱۸۵۷ م. ایرانی را ترک کرد و رویون هم که مردی رنجور و بیمار بود، اگرچه تا ۱۲۸۴ ق. / ۱۸۶۸ م. در ایران بود؛ اما شاگردان موزیک پیشرفت زیاد نکردند و عملاً در کار خود موفق نبودند.^۴

لازم به ذکر است وقتی بوسکه به وطن خود بازگشت و فعالیت رویون هم به سبب بیماری متوقف شد، شخصی به نام مارکو (Marco) از ایتالیا برای آموزش دسته‌ی موزیک به خدمت گرفته شد. او که مردی

عامی بود و تنها به نواختن کلارینت (قره‌نی) آشنایی داشت؛ در منابع مختلف، مهارت وی را در پُخت انواع ماکارونی بیش از موسیقی‌دانشی ستوده‌اند.

از آن‌جا که در این برهه لزوم دسته‌های موسیقی نظامی به سبک جدید، که جزء لوازم تشریفات سلطنتی بود مورد توجه ناصرالدین شاه قرار می‌گیرد، دولت ایران مصمم می‌شود تا به موسیقی نظامی سروسامانی دهد؛ لذا به سفیر خود در پاریس مأموریت می‌دهد تا با دولت فرانسه مذاکره کند و از مسئولان بخواهد شخص مطلع و پرتجربه‌ای را برای این منظور معرفی کنند. مارشال نیل (Niel) وزیر جنگ فرانسه، مسیو لومر را برمی‌گزیند.

آلفرد ژان باتیست لومر (Alfred Jean Baptiste Lemaire) متولد ۱۸۴۲ م. فرانسه که معاون دسته‌ی موزیک هنگ اول سربازان گارد بود در تاریخ ۸۵-۱۲۸۴ ق. / ۱۸۶۸ م. به ایران آمد و از این زمان شعبه‌ای در مدرسه‌ی نظام دارالفنون به نام «شعبه‌ی موزیک» تأسیس شد.

لومر برنامه‌ی دروس را در هشت سال تنظیم و در ابتدا با ۱۰ هنرجو

به دستور ناصرالدین شاه در سال ۱۲۹۰ ق. / ۱۸۷۳ م. ساخت. آهنگ نخستین سلام ایران که به «سلام شاه»، معروف بود از اوست و هم او نخستین کسی است که اقدام به نوشتن موسیقی ایرانی با نُت کرد، که قطعه‌ای در دستگاه همایون بر بنیاد نواخته‌های حسین‌خان هنگ‌آفرین (۱۲۵۵ ش - ۱۳۳۱ ش.) است و تاریخ چاپ آن به اعتبار مطالب سفرنامه‌ی اول مظفرالدین شاه به فرنگ ۱۳۱۷ ق. / ۱۸۹۹ م. است.^۱ شرح خدمت او در این مختصر نمی‌گنجد؛ اما مهم‌ترین خدمت او را می‌توان پرورش شاگردان بسیاری در زمینه‌ی موسیقی نظام و ترویج موسیقی علمی دانست. موسی‌خان مرآت‌الممالک در رساله‌ی «تفصیل مدرسه‌ی دارالفنون» که چهل‌وشش سال پس از تأسیس مدرسه به نگارش درآمده است، می‌نویسد: «مسیولومر، سرتیپ اول، معلم علوم موسیقی و موزیک نظامی، تا حال چند دسته در علم موزیک تربیت کرده، نهایت مواظب را دارد، دو دسته ارکست [ارکستر] هم تربیت کرده است.» این رساله عده‌ی محصلین موزیک را در تاریخ ۱۳۱۴ ق. ۶۲ نفر ذکر کرده که رقم قابل‌توجهی است.^۲

لومر پس از یک عمر خدمت، سرانجام در شصت‌وهفت سالگی در سال ۱۳۲۷ ق. / ۱۹۰۹ م. در تهران درگذشت. پس از فوت لومر نزدیک به یک‌سال شعبه‌ی موزیک تعطیل بود. سپس سالار معزز به ریاست آن انتخاب شد. غلامرضاخان مین‌باشیان ملقب به سالار معزز متولد ۱۲۴۰ ش. / ۱۸۶۱ م. تهران از شاگردان برجسته‌ی لومر و معاون او در شعبه‌ی موزیک دارالفنون بود که دوره‌ی هشت ساله را زیر نظر وی به اتمام رسانده بود. سپس به منظور تکمیل تحصیلات به روسیه رفت، در کنسرواتوار پترزبورگ از محضر ریمسکی کرساکف (Rimsky Korsakof) - موسیقی‌دان نامدار روس - بهره‌ها گرفت. در مراجعت به ایران در بریگاد قزاق ریاست دستجات موزیک قزاق را به عهده گرفت. در جریان مشروطیت و مخالفت با استبداد از خدمت بریگاد استعفا داد و به منظور مطالعه به فرانسه رفت. پس از مراجعت با درجه‌ی سرتیپی به ریاست کل

کار خود را آغاز کرد. برنامه‌ی درسی وی آموزش نُت با قواعد علمی، نواختن سازهای بادی، کوبه‌ای و زهی متداول در موسیقی نظام اروپا، آموزش شناسایی پارتی تورهای^۳ موزیک نظام، تربیت رهبر ارکستر و تغییرات در اصطلاحات موسیقی نظام رایج در ایران بود.^۴

لومر میرزا علی‌اکبرخان نقاش‌باشی، استاد زبان فرانسه و نقاشی دارالفنون را به مترجمی گرفت و ۱۰ نفر اول را شخصاً تعلیم داد و تا سه سال شاگرد جدید نگرفت. بعد از این از همان ۱۰ نفر برای تعلیم مبتدیان استفاده کرد. هنرجویان پس از پایان دوره‌ی پنج ساله‌ی تحصیل، با سمت معاون دسته‌ی موزیک در قشون خدمت می‌کردند. هنرجویانی که دوره‌ی هشت ساله را می‌گذرانیدند، پس از موفقیت در آزمون، دیپلم رهبر ارکستر می‌گرفتند و با درجه‌ی افسری به فرماندهی دسته موزیک قشون گمارده می‌شدند.^۵

لومر اولین کتاب تئوری موسیقی را به زبان فرانسه و فارسی در سال ۱۳۰۱ ق. / ۱۸۸۴ م. در ایران چاپ کرد. او اولین سرود ملی را

دستجات موزیک نظامی ایران منصوب شد. او علاوه بر موسیقی نظامی، توجه خاصی به موسیقی ملی داشت و چند سالی هم مشق تار کرده بود. وی علاوه بر ترجمه‌ی متون تخصصی موسیقی، ساختن اولین سرود رسمی به نام «سلام دولت علیه ایران» را در جریان انقلاب مشروطه به عهده داشت. او هم مانند استادش از اولین کسانی است که از خط نُت برای ثبت موسیقی ملی بهره گرفت. دیگر اقدامات وی؛ تأسیس اداره‌ی موزیک ارتش در سال ۱۳۰۰ ش. / ۱۹۲۱ م.، کسب استقلال اداری و آموزشی برای موزیک نظام، رسیدگی به وضع استخدامی، آموزشی و رفاهی افسران و درجه‌داران رسته‌ی موزیک نظام، جایگزین کردن مارش‌ها و سرودهای ساخته‌ی افسران ایرانی به جای مارش‌ها و سرودهای خارجی، تشکیل قسمت موزیک برای پادگان‌های نظامی در سراسر کشور را می‌توان نام برد.^۶

در اواسط سال ۱۳۰۷ ش. / ۱۹۲۸ م. بنا به پیشنهاد میلیسپو - مستشار مالی وزارت مالیه - قانونی از مجلس گذشت مبنی بر این‌که،

کارمندان دولت حق دریافت حقوق از دو صندوق را ندارند. سالار معزز و سایر معلمان نظامی مدرسه‌ی موزیک خدمت نظام را ترجیح داده و از خدمت در وزارت معارف چشم پوشیدند. پس از استعفای سالار معزز، مدرسه به کلنل علی‌نقی‌خان وزیر (۱۲۶۶ ش. - ۱۳۵۸ ش.) سپرده شد و نخستین اقدام ایشان تغییر دادن محل مدرسه از دارالفنون به خانه‌ای در حوالی سنگلج بود. اقدام دیگر وی حذف برنامه‌ی موسیقی نظامی از دروس مدرسه بود؛ زیرا این وظیفه را ابتدا خود واحدهای نظامی و از سال ۱۳۰۰ ش. اداره‌ی کل موزیک انجام می‌داد. ۱۱ سالار معزز در سال ۱۳۱۴ ش. / ۱۸۹۷ م. در سن ۷۴ سالگی درگذشت و در قم مدفون شد.

متن سند

وزارت معارف و اوقاف و فواید عامه

اداره‌ی کابینه، ضمیمه...

دایره...

نمره ۶۳۱۲

۲۱۰۷

دارالفنون در ساعت غیر از ساعات کلاس موزیک تحصیل نمایند. موافق پرگرام علی‌حده اگر اتفاقاً شاگرد هر کدام از رشته تحصیلات فوق را بداند معلوم هست [و] پس از امتحان [۱] از تحصیل آن معفو است. هر یک از متعلمین در وقت امتحان سالیانه یا در ایام دیگر که تبدیلی بکنند رئیس [۲] آن شاگرد را با ترتیبات مخصوص که در نظام‌نامه مندرج خواهد بود از مدرسه خارج خواهد نمود. بعد از اتمام تحصیل و گرفتن دیپلم^{۲۰} در یکی از دسته‌جات موزیک به سمت^{۲۱} معاونت آن دسته قرار خواهد شد پس از آن برحسب لیاقت و استعداد به شغل ریاست و معلمی برقرار می‌شود.^{۲۲}

مهر وزارت معارف

امضاء

ملاحظاتی در باره‌ی این سند: تاریخ سند ۲۹ ربیع‌الاول ۱۳۳۰ ق. برابر با اسفند ۱۲۹۰ ش. / فوریه ۱۹۱۲ م. است. ۱۸ ربیع‌الثانی همان سال هم در شماره‌ی ۲۲ روزنامه‌ی آفتاب، مضمون همین سند به صورت موجز - که خبر تشکیل کلاس موزیک دارالفنون بود - به چاپ رسید.^{۲۳} امضای پای سند اگرچه ناخواناست اما به استناد تاریخ سند و مهر وزارت معارف متعلق به میرزا ابراهیم خان حکیم‌الملک (حکیمی)، بیست‌وسومین وزیر معارف در کابینه‌ی پرنس میرزا علی‌خان علاء‌السلطنه است.^{۲۴} شایان ذکر است، شعبه‌ی موزیک دارالفنون تا سال ۱۳۲۸ ق. واحدی مستقل بود. از این تاریخ به بعد، ضمیمه‌ی وزارت معارف شد و نام آن به «مدرسه‌ی موزیک» تغییر یافت؛ و ریاست آن به سالار معزز سپرده شد. او تا سال ۱۳۴۷ ق. / ۱۳۰۷ ش. در این سمت به خدمت مشغول بود. تاریخ این سند حدود ۱۹ ماه بعد از ریاست سالار معزز بر مدرسه‌ی موزیک است. از نکات جالب این سند ملزم ساختن شاگردان به تحصیل زبان فرانسه، جغرافیا، حساب و هندسه است؛ ولی شش سال بعد در اعلان ثبت‌نام کلاس موزیک در روزنامه‌ی ایران، این دروس حذف و تأکید می‌شود که در کلاس مزبور فقط تدریس و تعلیم علم موزیک انجام می‌شود.^{۲۵} علت این امر بدون شک کاهش سنوات تحصیل مدرسه است. آن طور

تاریخ ۲۹ ربیع‌الاول [مطابق] ۲۹ حوت تنگوزئیل [۱۳۳۰ ق] چون وزارت معارف مقرر داشته است که علاوه بر تحصیلات عملی تحصیلات علمی راجع^{۱۳} به موزیک^{۱۴} را هم طرف توجه قرار داده و در اشاعه‌ی آن جهد وافی نماید لذا از اول حمل سچقان‌ئیل [۱۳۳۰ ق] کلاس مخصوصی در دارالفنون تأسیس می‌شود که از بیستم برج مزبور شروع به تدریس کرده و هر یک از آقایانی که میل تحصیل این علم را داشته باشند باید در روزهای معین مندرجه ذیل در مدرسه دارالفنون نزد آقای غلامرضاخان^{۱۴} امیرپنجه^{۱۵} رئیس موزیک آمده خود را معرفی و با قبول و داشتن شرایط ذیل اسم خود را در جزو شاگردان موزیک ثبت نماید.

(یکشنبه ۴ حمل دو ساعت قبل از ظهر) و دوشنبه ۵ حمل دو ساعت قبل از ظهر، چهارشنبه ۷ حمل و هر هفته در روزهای مذکور و ساعاتی که^{۱۶} معین شده است تا روز بیستم که افتتاح کلاس است شاگرد داوطلب پذیرفته می‌شوند.

شرایط شاگردان مخصوص علم موزیک [۱]:

(اولاً) سن داوطلبان کمتر از دوازده و بیشتر از پانزده نباید باشد.

(ثانیاً) سواد نوشتن و خواندن فارسی را داشته باشند.

(ثالثاً) اولیاء اطفال باید به وزارت^{۱۷} معارف الزام بسپارند که در مدت تحصیل آن‌ها ابدأً به هیچ^{۱۸} اسم و رسم و وسیله حق نداشته باشند بستگان خود را از مدرسه خارج نمایند. اگر خارج بشوند برای هر ماه تحصیل در مدرسه مبلغ پنج قران مخارج تحصیل را بدهند.

هر سال یک مرتبه امتحان خواهد شد چنانچه هر شاگردی از عهده بر نیاید یک‌سال بر مدت تحصیل او اضافه خواهد شد. یعنی باید صبر کند تا امتحان آینده مگر این‌که یک‌ماه بعد فوری خودش را دو مرتبه حاضر امتحان نماید. برای تحصیل عملیات انتخاب و تقسیم اسباب‌های موزیک به شاگردان^{۱۹} به عهده‌ی رئیس است. شاگردان مجبور هستند زبان فرانسه و جغرافیا و حساب و چهار مقاله [و] هندسه را در مدرسه

پی‌نوشت‌ها:

1. Aghaiepour1348@yahoo.com

- ۲- یغمایی، اقبال. مدرسه‌ی دارالفنون؛ تهران: سروا، ۱۳۷۶، ص ۵۷.
- ۳- به‌نقل از یغمایی، اقبال. پیشین، صص ۵۹ و ۵۸.
- ۴- ملاح، حسینعلی. تاریخ موسیقی نظامی ایران؛ تهران: انتشارات مجله هنر و مردم، ۱۳۵۴، ص ۱۰۲.
- ۵- پارتی‌تور، به‌نت سازهای ارکستر گویند که به صورت جداگانه نوشته شود.
- ۶- بلوکباشی، علی و شهیدی، یحیی. پژوهشی در موسیقی و سازهای موسیقی نظامی دوره‌ی قاجار؛ تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۱، ص ۷۸.
- ۷- بلوکباشی، علی. پیشین، ص ۸۱.
- ۸- ملاح، پیشین، ص ۱۲۵.
- ۹- تفصیل مدرسه‌ی دارالفنون، عنوان نسخه‌ای خطی از سال ۱۳۱۴ ق. مجموعه بیوتات کاخ گلستان، به کوشش دکتر عبدالحسین نوایی، مجله تاریخ، دانشگاه تهران، ش ۴، سال ۵، ۱۳۸۲، صص ۳۹-۲۹.
- ۱۰- شعبانی، عزیز. شناسایی موسیقی ایران؛ بی‌نا، بی‌جا، ۱۳۵۴، ص ۴۴.
- ۱۱- ملاح، حسینعلی. پیشین، ص ۱۴۰.
- ۱۲- اصل: راجعه.
- ۱۳- اصل: بموزیک.
- ۱۴- منظور غلامرضاخان مین باشیان مَلَب به سالار معزّز می‌باشد.
- ۱۵- امیرپنجه منصبی نظامی، دون امیر تومان.
- ۱۶- اصل: ساعاتیکه.
- ۱۷- اصل: بوزارت.
- ۱۸- اصل: بهیچ.
- ۱۹- اصل: بشاگردان.
- ۲۰- اصل: دیپلوم.
- ۲۱- اصل: بسمت.
- ۲۲- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، آرشیو، سند شماره‌ی ۲۹۳۰۰۰۰۴۸.
- ۲۳- روزنامه‌ی آفتاب، شماره‌ی ۲۲، ۱۸ ربیع‌الثانی ۱۳۳۰ ق، ص ۲، به نقل از کوهستانی‌نژاد، مسعود/ پیشین، ص ۶۰.
- ۲۴- دولت‌های ایران از میرزا نصرالله‌خان مشیرالدوله تا میرحسین موسوی، تهران، زیر نظر اداره‌ی کل آرشیو اسناد و موزه، ۱۳۷۸، ص ۷۱.
- ۲۵- روزنامه‌ی ایران، شماره‌ی ۲۹۴، ۲۸ ذیقعد ۱۳۳۶ ق، ص ۲، به نقل از کوهستانی‌نژاد، مسعود/ پیشین، ص ۶۱.
- ۲۶- سالار معزّز. تاریخچه‌ی مدرسه‌ی موسیقی و امتحان سالیانه، روزنامه‌ی ایران، شماره‌ی ۱۱۲۴، ۵ ثور ۱۳۰۱، ص ۳. به نقل از کوهستانی‌نژاد، مسعود/ پیشین، ص ۷۳.
- ۲۷- نصرالسلطان فرزند سالار معزّز متولد ۱۳۰۰ ق. تهران، فارغ‌التحصیل دارالفنون و کنسرو اتوار پتروگراد روسیه.
- ۲۸- اطلاعات مربوط به استادان و صاحب منصبان موسیقی نظامی از کتاب-های: سرگذشت موسیقی ایران تألیف روح‌الله خالقی، تاریخ موسیقی نظامی ایران تألیف حسینعلی ملاح و تاریخچه‌ی هنرستان عالی موسیقی تألیف ابراهیم صفایی استخراج شده است. به نقل از بلوکباشی، علی و شهیدی، یحیی؛ پیشین، صص ۱۴۵-۱۴۴.

که خود سالار معزّز در شماره‌ی ۱۱۲۴ روزنامه‌ی آفتاب اذعان کرده، پروگرام تحصیل در مدرسه را به شش سال تقلیل داده است.^{۲۶} به هر روی، شعبه‌ی موسیقی نظام شاگردان زیادی در رشته موسیقی تربیت کرد. شماری از فارغ‌التحصیلان در واحدهای نظامی به تعلیم موسیقی به افراد رسته‌های موسیقی مشغول شدند و شماری در سازمان‌های دیگر به تعلیم موسیقی و رواج آن میان قشرهای مختلف مردم پرداختند. اگرچه فهرست کاملی از این فارغ‌التحصیلان در دسترس نیست؛ اما در منابع مختلف به مناسبت‌هایی از آنان، در کتاب‌های مربوط به تاریخ موسیقی نام برده شده است. بدون شک عده‌ای از این فارغ‌التحصیلان با اعلان سند مورد بحث در مدرسه نام‌نویسی کرده‌اند. با ذکر نام تعدادی از فارغ‌التحصیلان مدرسه‌ی موسیقی وابسته به وزارت معارف و فواید عامه این مقال را ختم می‌کنیم. حسین لطفی، سرهنگ (معلم درس تئوری و فارغ‌التحصیل دوره‌ی اول مدرسه‌ی موسیقی) داود نجمی، سرهنگ (در زمان انقراض سلسله‌ی قاجار درجه‌ی ستوان یکمی داشت)؛ حسین نعیمیان؛ سید احمد نورانی (معلم سرود در مدرسه‌ی موسیقی و آخرین سمت او رئیس شعبه موسیقی در رکن سوم ستاد ارتش بود)؛ محمود ایروانی (یکی از سه تن فارغ‌التحصیلان دوره‌ی دوم موسیقی نظام و از بهترین شاگردان ویولن نواز نصرالسلطان^{۲۷} بود. او رسته‌ی موسیقی اعضاده را که اعتضادالسلطنه، پسر مظفردالدین شاه تشکیل داده بود؛ سرپرستی می‌کرد. سرپرستی ارکستر مدرسه‌ی موسیقی نظام نیز به او واگذار شده بود. محمود ایروانی برای تشکیل مدرسه‌ی موسیقی نظام در افغانستان به آن کشور اعزام شد. او تا درجه‌ی سرهنگی ارتقا درجه یافت)؛ محمد انصاری، سرهنگ (معلم درس تئوری مدرسه‌ی موسیقی)؛ مُصیب رضوانی؛ ضیاء مختاری (از شاگردان سالار معزّز و معلم سرود مدرسه‌ی موسیقی بود. او نویسنده‌ی کتاب ارزنده‌ی خودآموز موسیقی است)؛ محمد نجمی، سرهنگ؛ غلامرضاخان توافقی (صاحب منصب موسیقی که تا درجه‌ی سرگردی ارتقا یافت)، علی جعفر جم (صاحب منصب موسیقی که تا درجه‌ی سرگردی ارتقا یافت)، یاور آقاخان (صاحب منصب موسیقی و استاد نُت خوانی کلنل علی‌نقی وزیر)؛ نصرالله زرین‌پنجه (از شاگردان هنگ آفرین. او در دسته‌ی موسیقی که هنگ آفرین فرماندهی آن را به عهده داشت، خدمت می‌کرد، نصرالله‌خان تار را از هنگ آفرین، فرماندهی خود آموخت)؛ محمودآقا نایب (معلم مدرسه‌ی موسیقی نظام) و قلی‌خان یاور (صاحب‌منصب موسیقی که تخصص او قره‌نی بود^{۲۸}).